

LEX JAKO „UMOWA”? UWAGI NA PODSTAWIE *Dig. I 3.1*

RADOSŁAW ZYCH

ABSTRACT (*Lex as an “agreement”? Preliminary remarks under Dig. I 3.1*): Analysis of the source: *Dig. I 3.1*, does not allow readers to conclude that the nature of the *lex* was an “agreement”. *Dig. I 3.1* seemed to refer to *sponsio*, because – according to R. Sohm – it has evolved from the religious act. I believe that the Old Roman *sponsio* “imposed” by Papinianus in Book one of the *Definitiones* on the Republican *lex* was to emphasize its importance in Roman law. From *Dig. I 3.1* does not follow that the *lex* was a “contract” between citizens and the state. In my view, an intention in using the term *sponsio* in *Dig. I 3.1* was to emphasize the need to comply with an order under the will of the legislator, even when it was not the same people at *comitia centuriata*.

Niedawno w polskiej literaturze romanistycznej, na marginesie rozważań nad inną kwestią, sformułowano tezę o utożsamieniu *lex* z umową pomiędzy obywatelami a państwem¹. Teza ta nie została jednak poddana głębszej analizie. Podstawą twierdzenia był fragment pierwszej księgi *Definicji* Papiniana zamieszczony w *Dig. I 3.1*. W niniejszym artykule spróbuję udowodnić, że uchwalenie *lex* nie powodowało powstania umowy między ludźmi a państwem. Z pewnością nie należy podejmować próby przystosowania nowożytnego terminu „umowa społeczna” do tego, co w rzymskim prawie republikańskim i późnoklasycznym rozumiano pod pojęciem *lex*. Należy jednak zweryfikować alternatywy:

- 1) czy *lex* była w ogóle „umową”?
- 2) czy nie była „umową”, lecz nakazem wynikającym z woli prawodawcy, nawet jeśli nie był nim sam lud na zgromadzeniu ludowym?

Dig. I 3.1. (Papinianus, libro primo definitionum):

*Lex est commune praeceptum, virorum prudentium consultum, delictorum quae sponte vel ignorantia contrahuntur coercitio, communis rei publicae sponsio*².

„A zatem ustawa to rozkaz³, nakaz⁴ powszechny przyjęty⁵ dla dobra publicznego, uchwała mądrych mężów stanu, która karze błędy dobrowolnie albo przez nieświadomość popełnione, karą z niej wynikającą, jest powszechnym uroczystym przyrzeczeniem.” (tłum. R. Zych).

¹ Pogląd o rozumieniu ustawy jako umowy pomiędzy obywatelami a państwem wyraziła E. Loska (2013, 42). Jednak teza ta nie została poddana głębszej analizie.

² „Ustawa jest ogólną regułą, radą uczonych mężów, środkiem na poskromienie przestępstw popełnianych dobrowolnie lub z niewiedzy, powszechnie przyjętym w interesie państwa porozumieniem” (cyt. za *Digesta Iustiniani* 2013). Bartosz Szolc-Nartowski przetłumaczył powyższe łacińskie słowa w sposób następujący: „Ustawa jest powszechnie przyjętym zaleceniem, uchwałą roztropnych mężów, reakcją na przestępstwa popełnione umyślnie lub przez niewiedzę, wspólnym zobowiązaniem w państwie” (zob. *Digesta Justyniańskie* 2007). Według rekonstrukcji O. Lenela fragment ten pochodzi z *Papiniani definitionum libri I 29: Lex est commune praeceptum, virorum prudentium consultum, delictorum quae sponte vel ignorantia contrahuntur coercitio, communis rei publicae sponsio* (Lenel 1889, 810).

³ Seckel, Fisher 1907, 445.

⁴ „Reguła ustanowiona przez boga lub człowieka, który zobowiązuje ludzi do pewnych rzeczy, a zakazuje im jakiś innych, w granicach interesu publicznego” (tłum. R. Zych): Bazzarini, Bellini 1850, s.v. *praeceptum*.

⁵ W znaczeniu „prawo spisane” (Pianko 1958, 533).

Zdaniem A. Guarino termin *lex* wywodził się z indoeuropejskiego *lag*, który oznaczał: „mówić, ogłaszać”⁶. Pierwowzorem *lex publica* była *lex rogata*. Warunkiem należytego przyjęcia prawa było to, że zostanie ogłoszone („Das ordnungsmäßig beschlossene Gesetz wird lediglich mündlich kundgemacht, ein Vorgang, der ursprünglich nicht *renuntiatio*”). Mianem *lex* określano nie tylko *lex rogata*, ale również projekty aktów prawnych wniesione przez upoważnionego urzędnika *imperium* i uchwalone przez *comitia* dla konstytucji społeczności obywatelskiej („für die Konstituierung der Bürgergemeinde”). Wreszcie *lex* oznaczała także umowy (*lex dicta*), jako poszukiwanie umowy między ludźmi, ale chyba bardziej poprawnie według prawa prywatnego⁷. Jak zauważył M. Kaser, *lex* była dla Rzymian prototypem źródła prawa⁸.

Z *Dig. I 3.1 (De legibus et senatusconsultis)* wynika, że *lex est commune* przyjętym dla wspólnej korzyści, dobra powszechnego⁹. Pogłębiona analiza powyższych pojęć nastąpi w dalszych częściach artykułu.

Z kolei *coërcitio* (z łac. *coërcere* – utrzymywać w porządku, trzymać w karchach, powściągnąć, hamować, tłumić, karać¹⁰) była przysługującą magistraturom władzą egzekwowania posłuszeństwa wobec ich poleceń i karania drobnych przestępstw przez pewien przymus lub represję (więzienie, grzywnę). Były to akty nacisku, których wykonywanie pozostawiono w gestii poszczególnych magistratur¹¹. To moc karania obywateli celem wymuszenia posłuszeństwa w toku realizacji funkcji państwowych¹², sankcja¹³. Republika rzymska była ustrojem, w którym wybrani liderzy mieli nie tylko pełnić przywództwo, ale także karać tych, którzy nie przestrzegali obowiązku posłuszeństwa¹⁴.

Trzeba zauważyć, że użyty w *Dig. I 3.1* termin *sponsio* nawiązuje do uroczystego przyrzeczenia rodzącego zobowiązanie (najdawniejszego rodzaju kontraktu werbalnego¹⁵ dochodzącego do skutku drogą zapytania ze strony wierzyciela i przyrzeczenia ze strony dłużnika¹⁶).

⁶ Guarino 1996, 134.

⁷ Weiss 1925, 2315-2317.

⁸ Kaser 1978, 105.

⁹ Sondel, 2001, s.v. *commune*; *in commune* – na powszechny użytek, dla publicznego dobra, w ogólności, ogólnie; *commune* – własność publiczna, społeczność (Kumaniecki 1982, s.v. *communis*).

¹⁰ Kumaniecki 1982, s.v. *coerceo*.

¹¹ Berger 1991, s.v. *coërcitio*.

¹² Zumpt 1866; Lengle 1934, 4; Brasiello 1937, 16; Kunkel 1962, 8; Gioffredi 1970, 14; Rozwadowski 2013, 533.

¹³ Seckel, Fisher 1907, 74.

¹⁴ Lintott 1999, 192.

¹⁵ Bartošek 1981, 430.

¹⁶ Sondel 2001, s.v. *sponsio*.

Była to uroczysta przysięga wypełnienia obowiązku, zakorzeniona w okresie archaicznym¹⁷ prawa rzymskiego. Forma *sponsio* była uważana za specyficznie rzymską (*ius civile*) i dlatego mogła być stosowana tylko między obywatelami rzymskimi¹⁸. Zdaniem R. Sohma *sponsio* rozwinęła się z aktu religijnego. Pierwotnie powodowała jedynie zobowiązanie wobec bogów¹⁹. Ukształtowanie się wzajemnych należności implikowała wymiana pytań i odpowiedzi²⁰. Ze *sponsio* wynikało zapewnienie²¹, stanowiła oryginalną formę gwarancji, z której wyłoniła się rzymska *stipulatio*²². W świetle powyższych ustaleń przyjąć należy, iż *lex* miała charakter powszechny, ogólny²³. *Communis rei publicae sponsio* oznaczało powszechne przymierze dla dobra Rzeczypospolitej – rzeczy publicznej, wspólnotę uroczystego przyrzeczenia.

W opinii J. Zabłockiego „ustawa uchwalona na zgromadzeniu ludowym była jakby dwustronnym układem zawieranym przez *magistratus, qui rogat* i *populus, qui iubet*”²⁴.

¹⁷ Tellegen-Couperus 1993, 17–18. Była najstarszą formą poręki dostępną tylko dla obywateli rzymskich (Włodkiewicz 1986, s.v. *sponsio*; Wiliński 1953, 105). Była najważniejszą formą stypulacji (Czychlarz 1920, 164). W prawie przedklasycznym stała się dla niej „prazródłem” (Wiliński 1966, 67).

¹⁸ Sohm 1892, 296. *Sponsio* było uroczystym przyrzeczeniem, w którym użyto określonych słów, wchodzącym w zakres stypulacji, więc rodzącym zobowiązanie i dostępnym tylko dla obywateli rzymskich (Glomp 1974, 193–194). Pedius, prawnik z drugiej połowy I w. p.n.e., cytowany przez Ulpiana, pisał: „*nam et stipulatio quae verbis fit, nisi habeat consensum, nulla est*” (*Dig.* II 14.1.3). Do ważności stypulacji zaczęto wymagać zgodnej woli obu stron (Kupiszewski 1988, 223).

¹⁹ Sohm 1892, 296.

²⁰ Berger 1991, s.v. *sponsio*.

²¹ Seckel, Fisher 1907, 551; Calasso 1958, s.v. *sponsio*.

²² Sohm 1908, 490. Forma *sponsio* była typowo rzymska, stosowana jedynie wobec obywateli rzymskich, wywodziła się z aktu sakralnego (Sohm 1898, 361, 368; Sohm 1924, 402; Sohm 1926, 405).

²³ Georges 1862, 1579.

²⁴ Zabłocki 1992, 245: „Można dyskutować, czy definicja ta powstała pod wpływem myśli greckiej, jednak nie ulega wątpliwości, iż oddaje istotę ustawy rzymskiej tworzonej w formie kontraktu” (zob. również: Tibiletti 1956, 593; Orestano 1967, 185; Bleicken 1975, 64, 178; Ducos 1984, 123). W Republice władza ustawodawcza przysługiwała zgromadzeniom ludowym: *comitia curiata, centuriata, tributa*. Ustawy uchwalane na tych zgromadzeniach nazywano *leges*. Obok właściwych zgromadzeń ludowych uzyskiwały z czasem władzę ustawodawczą także zebrania plebejuszów, *concilia plebis*, zwoływane przez trybunów plebejskich. Z początku uchwały tych zebrań obowiązywały plebejuszy albo mogły spowodować trybunów ludowych do porozumienia się z władzą magistraturalną dla przeprowadzenia ich na właściwych zgromadzeniach ludowych jako *leges*, później wystarczyło dla nadania im ogólnej mocy obowiązującej zatwierdzenie Senatu (*senatus consultum*), wreszcie od *legis Hortensiae* z 287 r. p.n.e. uchwały te nabierały ogólnej mocy obowiązującej *per se* (Zoll 1906, 3,4.). Należy jednak doprecyzować za W. Litewskim, iż *Lex Publilia Philonis* z 339 r. p.n.e. uznała plebiscyty, z tym że miały one formalnie podlegać wstępnej *auctoritas* senatu (Litewski 1998, s.v. *lex*). Natomiast *lex Hortensia* z 286 r. p.n.e. zniosła i to ostatnie ograniczenie, które praktycznie nie miało żadnego znaczenia (Wiliński 1975, 305). *Lex Hortensia* dokonała prawdziwego zrównania tych dwóch źródeł prawa (*lex* i *plebiscitum*), nadając im taką samą moc (Kuryłowicz, Żołnierczuk, Kosioriewicz 1980, 25; Zabłocki 1992, 244–245). Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy mogą stanowić słowa z Pomponiusa w księdze jedynej enchirydionu (*Dig.* I 2.2.8): *Mox cum revocata est plebs, quia multae discordiae nascebantur de his plebis scitis, pro legibus placuit et ea observari lege Hortensia: et ita factum est, ut inter plebis scita et legem species constituendi interesset, p; otestas autem eadem esset*. – „Kiedy wkrótce sprowadzono plebs z powrotem, rodziło się wiele sporów związanych z owymi plebiscytami i dlatego zrównano je z ustawami na mocy ustawy *lex Hortensia*: i zrobiono tak, że ustawy różnią się od plebiscytów jedynie sposobem uchwalenia, ich moc jest bowiem jednakowa” (tłum. A. Tarwacka; zob. Tarwacka 2003). Wspomnienie o tym znajduje się także w *Instytucjach* Justyniana (*Inst. Just.* I 2.4): *sed et plebiscita, lege Hortensia lata, non minus valere quam leges coeperunt*: „Lecz po wydaniu ustawy *Hortensia* także uchwały

W realiach republiki rzymskiej wnioskodawcą²⁵ *lex* na zgromadzeniach ludowych był urzędnik *cum imperio*²⁶, natomiast wnioski ustawodawcze zebraniom plebejskim przedkładali trybunowie plebejscy²⁷. Po „zatwierdzeniu” *rogatio* przez zgromadzenie „było ono transformowane w *lex*”²⁸ (tłum. R. Zych). Tekst zaproponowany jako *rogatio* nie miał mocy prawnej, dopóki nie przyjęto go z woli większości zgromadzenia²⁹. W opinii J. Bleickena, *lex* wpływała bezpośrednio i wiązała tak długo, jak ją stosowano. Stanowiła ona wspólny punkt odniesienia normy³⁰.

Zdaniem A. Tarwackiej „Papinian definiuje w *Dig* I 3.1 każdy akt prawny będący źródłem prawa powszechnie obowiązującego, czyli używa słowa *lex* w bardzo szerokim znaczeniu. Szerszym niż wynikałoby z tego, co pisał Gaius w II w. n.e. (*Gaius Inst.* 1.3)”³¹. *Gaius Inst.* 1.3: *lex est, quod populus iubet atque constituit*³². Jak zauważył J. Zabłocki, Gaius, podając

zgromadzenia plebsu zaczęły mieć moc obowiązującą nie mniejszą niż ustawy” (tłum. C. Kunderewicz, zob. *Instytucje Justyniana* 1986). Jednak *plebiscitum* od czasu ustawy *Hortensia* nazywano często *lex* (Zoll 1906, 6).

²⁵ Schwind 1940, 18, 23; Loska 2013, 42. Wniosek ustawodawczy na zgromadzeniu ludowym nazywał się *rogatio* (Litewski 1998, s.v. *rogatio*).

Jak słusznie zauważył Aelius Gallus [Festus, s. 261 (Festus = *Fontes Iuris Romani Antiqui*, ed. C.G. Bruns, *Tubingae*³ 1876)]: *inter legem est rogationem hoc interest: rogatio est genus legis, quae lex, non continuo ea rogatio est [rogatio] non potest non esse lex, si modo iustis comitiis rogata sit. Lex jest znacznie szerszym pojęciem i nie musi być wynikiem ustaleń na podstawie prostego pytania (rogatio) ale, na co gramatyk zwracał uwagę – także prawników: rogatio est cum populus consulitur de uno pluribusve hominibus, quod non ad omnes pertinet, et de una pluribusve rebus, de quibus non omnibus sancitur nam quod in omnes homines resve populus scrivit, lex appellatur* [Festus, s. 26 (Festus = *Latini Sermonis Vetustioris Reliquiae Selectae*, ed. M. Ville-main, A.E. Egger, Paris 1843; zob. również Mommsen 1887, 304)] – „A zatem *populus* naradzał się wspólnie dla dobra wszystkich, o każdej rzeczy z osobna i o wszystkich, także nie zakazanych karą, albowiem *populus* rozkazywał w odniesieniu do wszystkich ludzi i spraw, to nazywało się *lex*” (tłum. R. Zych).

²⁶ Jak wiadomo, do *magistratus cum imperio* należeli: konsul, pretor, dyktator (Litewski 1998, s.v. *magistratus, imperium*). *Imperium* otrzymywali urzędnicy na mocy specjalnej uchwały zgromadzenia *lex curiata de imperio* (Winniczuk 1988, s.v. *lex curiata de imperio*).

²⁷ Zoll 1906, 4. Ustawy uchwalane na skutek *rogatio* nazywane były *leges rogatae* (Zoll 1906, 7). Od ustaw uchwalonych na zgromadzeniach ludowych odróżnić trzeba *leges datae*. W nich magistratury, na podstawie delegacji uprzednio otrzymanej przez komicja, przekazywały podstawowe funkcje administracji prowincji (Azara, Eula 1967, s.v. *leges datae*).

²⁸ D’Ippolito, Lucrezi 2007, 57.

²⁹ Guarino 2009, 352.

³⁰ Bleicken 1975, 66.

³¹ Tarwacka 2004, 268.

³² „Ustawą jest to, co lud nakazuje i postanawia” (tłum. C. Kunderewicz, zob. Gaius, *Instytucje* 1982, 28–29; zob. również *Gai Institutiones* 2003; Munguía 2007, 85; Ibarreche 2013, 181). *Gaius Inst.* 1.1: *Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur [...] nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit...* Oznaczają, iż: „wszystkie ludy, które rządzą się ustawami i zwyczajami [...] bo to prawo, które lud każdy ustanowił sam dla siebie” (tłum. C. Kunderewicz, zob. *Gaius, Instytucje* 1982); *Gaius Inst.* 1.3.: *Lex est, quod populus iubet atque constituit. Plebiscitum est, quod plebs iubet atque constituit*. Gaius utrzymał rozróżnienie na *lex* i *plebiscitum*.

Dig. I 3.7 Modestinus 1 reg.: *Legis virtus haec est imperare vetare permitttere punire*. Według rzymskiej koncepcji siłą ustawy jest rozkazywanie, zabranianie, pozwalanie, karanie (Berger 1991, s.v. *lex*). Treść ich powtórzona została w justyniańskich *Digestach*. *Dig.* I 1.9: *Gaius libro primo institutionum*: „*Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur, nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium civitatis est vocaturque ius civile, quasi ius proprium ipsius civitatis: quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes peraeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur*”. „Wszytkie ludy które rządzone są przy pomocy ustaw i prawa zwyczajowego, posługują się częściowo swoim własnym prawem, częściowo prawem wspólnym

w *Instytucjach* definicję *lex*, ograniczył się do opisania działań *populus*, pominął zaś rolę *magistratus*. Tymczasem „[...] *lex* mogła być uchwalana jedynie wspólnie przez *magistratus* i *populus*. Zadaniem *magistratus* było zwołanie ludu i przedłożenie *rogatio*, zadaniem *populus* – jej przyjęcie lub odrzucenie”³³.

Zdaniem A. Rosmini-Serbati zawarte w *Dig.* I 3.1. słowa *rei publicae sponsio* dowodziły tego, że starożytni Rzymianie uznawali *lex* za wzajemne przymierze³⁴. W ocenie G. Longa definicja Papiniana odnosiła się do przedmiotu *lex* sformułowanego niejako przypadkowo, a nie do tego, co stanowiło jej zasadniczy charakter. Prawo było regułą suwerennej władzy adresowaną do członków państwa³⁵. Społeczność republiki rzymskiej była skoncentrowana na arystokracji³⁶. Silne powiązanie biedniejszych członków społeczeństwa z bogatymi i wpływowymi uczyniło tych pierwszymi obiektami politycznej manipulacji³⁷. Natomiast w realiach współczesnych Papinianowi, podczas panowania Sewerów, następowało przekształcenie ustroju w kierunku umocnienia władzy cesarskiej, stworzenia silnych podstaw zawodowej biurokracji, zależnej tylko od władcy³⁸. W okresie pryncypatu wykształciła się prawdziwa cesarska służba cywilna złożona z niewolników i wyzwolenców gospodarstw domowych cesarza. Wówczas liczba etatowych urzędników powoli wzrastała, a uporządkowana hierarchia biurowa stopniowo ewoluowała³⁹. Septymiusz Sewer dbał o rozwój prawodawstwa w duchu humanitaryzmu i ochrony *humiliores* przed *honestiores*. Dążył do objęcia prawną opieką wszystkich mieszkańców *imperium*, niezależnie od ich etnicznego i społecznego pochodzenia⁴⁰.

Nie zgadzam się z poglądem, że Papinian sformułował przedmiot *lex* przypadkowo. Zdefiniował prawo stanowione⁴¹ w sposób bardzo pojemny. *Dig.* I 3.1 nie odnosiła się do aspektów formalno-procesowych, lecz podkreślała aksjologiczny wymiar *lex*.

wszystkim ludziom. To bowiem prawo, które każdy naród sam dla siebie ustanowił, jest (wyłącznie) właściwe jego społeczności (*civitas*) i zwie się *ius civile*, jako prawo właściwe tylko dla tej społeczności. To zaś (prawo), które (wspólny wszystkim stworzeniom) rozsądek naturalny ustanowił między ludźmi, u wszystkich na równi jest przestrzegane i zwie się *ius gentium*, jako to prawo, którym posługują się wszystkie narody” (cyt. za *Digesta Iustiniani* 2013, 161). *Dig.* I 1.9 zawiera trzy elementy: porządek prawny (*ius*) danego narodu, na który składają się ustawy (*leges*) oraz obyczaje (*mores*).

³³ Zabłocki 2012, 10.

³⁴ Rosmini-Serbati 1866, 872.

³⁵ Smith 1842, *s.v.* *lex*. Ważne jest wyjaśnienie terminu *communio* określającego społeczność rzymską jako wspólnotę. Sondel 2001, *s.v.* *communio*. Termin *communio* oznaczał wspólnotę prawną, której poszczególni członkowie powinni przestrzegać prawa dla (dobra) wszystkich. Leonhard 1900, 777–781).

³⁶ Lintott 1999, 163.

³⁷ Lintott 1999, 180.

³⁸ Jaczynowska 1995, 328.

³⁹ Garnsey *et al.*, 2015, 53.

⁴⁰ Jaczynowska 1995, 334.

⁴¹ Dla uporządkowania należy przypomnieć, że terminami *lex*, *leges* oznaczano prawo stanowione przez prawodawcę (Kuryłowicz 1994, 137). Rzymska *lex* uchwalona na zgromadzeniu ludowym należała do źródeł powsta-

Zdaniem S. Perozziego, definicja *lex* przypisywana Papinianowi nie precyzowała jej jako prawa w sensie obiektywnym⁴². Moim zdaniem definicja *lex* z *Dig. I 3.1* autorstwa późnoklasykznego⁴³ Aemiliusa Papinianusa, nazywanego „księciem jurystów rzymskich⁴⁴”, lub „wielkim jurystą⁴⁵”, charakteryzowała się pietyzmem, wymownością przekazu nacechowanego aksjologicznie, prawdopodobnie wynikającą z urzędowego⁴⁶ doświadczenia Papiniana

nia prawa (*fons iuris oriundi*), czyli kategorii faktów prawotwórczych, pochodzących od organów wyposażonych we władzę legislacyjną (Lesiński, Rozwadowski 1980, 15). W *lex* wola narodu objawiona była wyraźnie, w przeciwieństwie do prawa zwyczajowego, uznawanego za jej milczący wyraz (*tacitus consensus omnium*) (Lesiński, Rozwadowski 1980, 44; Rebro 1980, 15). Giovanni Pugliese wskazuje na rzymski klasyczny podział: *ius civile, leges, senatusconsulti* (Pugliese 1994, 30; zob. również Wieacker 1991, 13). W pryncypacie, chociaż *senatus consulta* były zrównane z ustawami, to nie nazywano ich *leges* (Wołodkiewicz, Zabłocka 2001, 54). Problem ten był dyskusyjny w II w. n. e. (Gaius *Inst.* 1.4: *senatus consultum est quod senatus iubet atque constituit, idque legis vicem optinet, quamvis fuerit quaesitum* – „Uchwałą senatu jest to, co senat nakazuje i postanawia, i zajmuje ona miejsce ustawy, chociaż nad tą sprawą się zastanawiano” (tłum. W. Rozwadowski, zob. *Gai Institutiones* 2003). W okresie republiki opinie senatu nie stanowiły źródła prawa obowiązującego. Dopiero w okresie pryncypatu, kiedy to cesarze pragnęli oprzeć się na instytucjach republikańskich, wybierając najbardziej dla siebie wygodne i podatne na ich wpływ, wykształca się zasada zrównania mocy obowiązującej uchwał senatu z ustawami. Wraz z przekształceniem roli senatu u schyłku pryncypatu *senatus consulta* przestały być traktowane jako źródło prawa (Wołodkiewicz 1986, s.v. *senatus consultum*). Od końca pryncypatu jako *lex* określano również konstytucje będące przejawem ustawodawczej dominacji cesarza (Pikuła 2016, 216).

⁴² Perozzi 1906, 60.

⁴³ Gintowt 1953, 9.

⁴⁴ Papinian był jedną z najbardziej niezwykłych postaci spośród wszystkich rzymskich jurystów. Jego opinie dowodzą niezależnego myślenia. Jego rozważania są oparte na głębokim zrozumieniu potrzeb życia, bardziej na etycznych niż tylko technicznych argumentach jurydycznych (Berger 1991, s.v. *Papinianus, Aemilius*; Smith 1873, s.v. *Papinianus*). Opinia Papiniana miała pierwszeństwo przed wypowiedziami innych jurystów (Paulusa, Gajusa, Ulpiana, Modestyna) (Hegel 2003, 446; Pugsley 1995, 97). *Cod. Theod.* I 4.3 [= brev. I 4.1]: *Impm. Theodos. et Valentin. aa. ad Senatam Urbis Romae. post alia: Papiniani, Pauli, Gaii, Ulpiani atque Modestini scripta universa firmamus ita, ut Gaium quae Paulum, Ulpianum et cunctos comitetur auctoritas, lectionesque ex omni eius opere recitentur* (Honoré 2010, 51). A zatem pisma tych jurystów miały być utrwalane, według nich należało postępować, gdyż z każdego dzieła wynikały rady, lekcje. W przypadku równości głosów, miała obowiązywać ta opinia, po której stronie był Papinian (*excellentis ingenii vir*). Gdyby Papinian nie wypowiedział się w pewnej kwestii, sędzia uzyskiwał swobodę rozstrzygnięcia według własnego zapatrywania (Czychlarz 1920, 22). Papinian cieszył się niekwestionowanym autorytetem prawniczym (Kuryłowicz 2006, 182, 187. Sitek, 2015, 26). Prace prawników cytowanych przez tych pięcioro również miały być dopuszczane pod warunkiem jednak potwierdzenia autentyczności czasowej rękopisów z *tempus vitae* pięciu prawników i ich manuskryptami. Było wiele dobrych rękopisów Papiniana, który był ostatnim klasycznym prawnikiem. Natomiast prace wcześniejszych klasycznych jurystów nie były tak szeroko czytane, ponieważ ich treść została usunięta wraz z dawniejszym prawem, a zatem rękopisy były nieznanne, a raczej ich oryginalność podejrzana (Watson 1966, 403). Teksty normatywne późnej starożytności ogłaszały nie tylko nowy stan prawny, ale także komunikowały poddanym troskę cesarza o ich dobro czy zawiadamiały o jego kontroli nad biegiem spraw w państwie (Stachura 2006, 324). Większość konstytucji cesarskich zachowanych w Kodeksie Teodozjańskim stanowią pisma urzędowe, wydane w odpowiedzi na zapytania urzędników cesarskich (Dillon 2012, 157). Według A.J.B. Sirka, stanowią one ok. 94% wszystkich konstytucji w Kodeksie Teodozjańskim (Sirk 2004, 86). M.T. Fögen uważa, że ustawa (*Gesetz*) stawała się normą prawną (*Recht*) dopiero wówczas, gdy prawnicy zauważyli ją i uczynili przedmiotem swoich komentarzy. Przy braku wzmianek u specjalistów można było, ostatecznie, oprzeć się na świadectwach literackich (Fögen 1993, 84-86, 110, 120-125; Stachura 2006, 325).

⁴⁵ Zasiadał w *consilium* cesarskim (Bojarski, Dajczak, Sokala 2007, 142). Był najznakomitszym prawnikiem rzymskim; uważany za takiego przez współczesnych oraz późniejszych (Osuchowski 1948, 85); nazywany mianem *vir excellentissimus* (Osuchowski 1948, 91). Uchodził za największego jurystę rzymskiego, w swych rozstrzygnięciach był on czysto rzymskim jurystą, a lektura jego dzieł wymagała wielkiej uwagi (Litewski 1988, 55; Wiliński 1969, 31).

⁴⁶ Aemilius Papinianus był najznakomitszym i największym z rzymskich jurystów za czasów Septymiusza Sewera i Karakalli (203-212), jako *praefectus praetorio* był dostojnikiem zaraz po cesarzu. Jego twórczość prawnicza charakteryzowała się rzymską zwięzłością (Sohm 1925, 102; Kowalczyk 2016, 180).

w *consilium*⁴⁷. Cesarze rzymscy, nie znając prawa, opierali się na *auctoritas prudentium*, dlatego *consilium* złożone z wybitnych prawników było nieodzowną instytucją, bez której działalność pryncepsów była nie do pomyślenia⁴⁸. Papinian, jako przedstawiciel *iuris prudentes*, zajmował się działalnością praktyczną⁴⁹, pełnił wysokie funkcje państwowe. Niewątpliwie orientacja jursprudencji rzymskiej na praktykę urealniała istotę przekazu zawartego w jej pismach.

Jak zaznaczono na wstępie, w *Dig I 3.1* zamieszczony został fragment księgi pierwszej *Definicióni* Papiniana. Trzeba przypomnieć, że specjalnym gatunkiem piśmiennictwa prawniczego były dzieła poświęcone ważnym pojęciom prawnym i regułom. Miały one różne tytuły, bez jednolitego systemu przedstawienia: *Regulae*, *Definitiones*. Definicje zawierały określenia ważnych pojęć. Termin *definitio* używany był czasem synonimicznie z *regula*, gdyż w dziełach zatytułowanych *Definitiones* przedstawione były niekiedy również ogólne zasady⁵⁰. Termin *definitio* miał sporo znaczeń. W związku z tym nie było dokładnej granicy terminologicznej między definicjami i regułami⁵¹. W okresie pryncypatu pisma jurystów stały się jednym z obowiązujących źródeł prawa⁵². Prawnik samodzielny, świadom swojej siły intelektualnej, korzystał ze skumulowanego przez stulecia doświadczenia jursprudencyjnego w sposób twórczy, w swym rozstrzygnięciu przetwarzając je w nową jakość, w której elementy tradycji i innowacji zlewały się zapewne z przewagą tych drugich w sposób uniemożliwiający ich precyzyjne rozgraniczenie. Nieprzypadkowo zatem prawnicy tego typu, co Papinian, na ogół nie cytowali autorytetów⁵³.

Uważam, że kolejność określeń *lex* nie była w *Dig I 3.1*. przypadkowa – odwoływała się do *virorum prudentium consultum*. Zdaniem C. Boselliniego ten fragment definicji Papiniana wskazywał na naturę prawa. Podkreślał on konieczność stanowienia praw przez ludzi mądrych, w celu przeciwdziałania anarchii, despotyzmowi i tyranii⁵⁴.

Moim zdaniem wypowiedź Papiniana przekazana w *Dig I 3.1* wyjaśniała znaczenie terminu *lex* przy wykorzystaniu aparatu pojęciowego obrazującego ewolucję państwa i prawa

⁴⁷ Do rozpatrywania i rozwiązywania przedkładanych cesarzowi sporów z zakresu prawa prywatnego wymagana była doskonała wiedza prawnicza, stąd powszechnie cenieni juryści, tacy jak Papinian, piastowali sekretariat *a libellis* (Kłodziński 2012, 109). HA, *Pesc.* 7.4: *Quod postea Severus a deinceps multi tenuerunt, ut probant Pauli et Ulpiani praefecturae, qui Papiniano in consilio fuerunt ac postea, cum unus ad memoriam, alter ad libellos paruisset, statim praefecti facti sunt* (zob. Kłodziński 2012, 174).

⁴⁸ Łapicki 1948, 53.

⁴⁹ Litewski 2000, 107. Liebs 1997, 117–123; Liebs 2010, s.v. Papinian.

⁵⁰ Litewski 2000, 68.

⁵¹ Litewski 2000, 120.

⁵² Litewski 2000, 97.

⁵³ Giaro 1988, 29.

⁵⁴ Bosellini 1824, 25.

rzymskiego. Taki zabieg z pewnością przybliżał znaczenie terminu. Trzeba przypomnieć, że *Digesta*, ogłoszone przez Justyniana Wielkiego 16 grudnia 533 w Konstantynopolu⁵⁵, stanowiły zbiór fragmentów z dzieł jurystów końca republiki i pierwszych trzech wieków po Chrystusie. Ogłoszeniu tego zbioru towarzyszyła m.in. konstytucja *Tanta* adresowana do senatu i wszystkich ludów imperium. Została umieszczona w tytule Kodeksu Justyniańskiego wyjaśniającym walor normatywny opinii jurystów, z których składają się *Digesta*⁵⁶. Zdaniem B. Sitka „najważniejszym jednak argumentem dla zebrania i przejrzania dorobku jurysprudencji rzymskiej była jej prawotwórcza funkcja”⁵⁷, a „dorobek jurysprudencji rzymskiej był odzwierciedleniem zmiennych stosunków społecznych, ekonomicznych, kulturowych, pojawiających się nowych form ustrojów politycznych”⁵⁸. *Digesta*, powszechnie uważane za najważniejszą część ustawodawstwa justyniańskiego, nie miały odpowiednika w prawodawstwie rzymskim⁵⁹. Prawo stanowiło źródło wiedzy o rzymskiej społeczności, które zostało udokumentowane i usystematyzowane przez prawników w kompilacji Justyniana z VI w. n.e.⁶⁰.

W znaczeniu najszerszym terminem *lex* określano opinie uczonych jurystów⁶¹. Działalność jurysprudencji była źródłem tworzenia prawa⁶². Same *leges* odgrywały w życiu prawnym Rzymian niewielką rolę, zwłaszcza w zakresie prawa prywatnego. Naród rzymski nie był narodem ustaw, w stosunku zarówno do innych źródeł prawa, jak i do ogólnej liczby ustaw⁶³.

Zdaniem M. Kuryłowicza „juryści, na drodze interpretacji, „wtapiali” ustawy w tworzone przez siebie prawo – tak, że między prawem (*ius*) a ustawą (*lex*) zachodziła integracja⁶⁴”. W ten sposób „dzięki działalności jurysprudencji prawo rzymskie stało się zwartym i spójnym systemem prawnym⁶⁵”. Z kolei zdaniem T. Giaro „im większą rolę w danym porządku prawnym odgrywała sama ustawa, tym mniej liczyła się interpretacja prawnicza i odwrotnie”⁶⁶. A zatem pomiędzy jurysprudencją a prawem stanowionym zachodziła zależność.

⁵⁵ Pugsley 1995, 53–68; Dajczak 2017, 11.

⁵⁶ *Cod. Iust.* I 17.2: *De vetere iure nucleando, et de auctoritate iuris prudentium, qui in Digestis referuntur* (zob. Dajczak 2017, 12).

⁵⁷ Sitek 2015, 17.

⁵⁸ Sitek 2015, 19.

⁵⁹ Wojciechowski 2012, 232.

⁶⁰ Pölonen 2016.

⁶¹ Pikuła 2016, 216.

⁶² Kuryłowicz 2006, 177.

⁶³ Litewski 2000, 12. Na fakt, że kult ustawy czy – szerzej – prawa stanowionego nie rozwinął się wśród prawników rzymskich, albowiem prawo stanowione normowało w systemie rzymskim tylko niewielką część uniwersum prawnie doniosłych zachowań, zwracali uwagę m.in.: Schulz 1934, 4–9; Schulz 1961, 71–72, 362; Arangio-Ruiz 1957, 129–133, 136–141; Kaser 1976, 10, 30–32, 185, 197.

⁶⁴ Kuryłowicz 2006, 179.

⁶⁵ Kuryłowicz 2006, 190.

⁶⁶ Giaro 2007, 22; Chmiel 2016, 159–160.

Wnioski

Analiza *Dig I 3.1* nie pozwala wnioskować, iż *lex* miała charakter „umowy”. Uważam, że starorzymaska *sponsio* „nałożona” przez Papiniana republikańską *lex* w Księdze pierwszej *Definicióni* na miała podkreślać jej znaczenie w prawie rzymskim. Z *Dig.I 3.1* nie wynika, że *lex* była „umową” pomiędzy obywatelami a państwem. Moim zdaniem zamysłem użycia terminu *sponsio* w *Dig. I 3.1* było wskazanie na konieczność przestrzegania nakazu wynikającego z woli prawodawcy, nawet jeśli nie był nim sam lud na zgromadzeniu ludowym.

Bibliografia:

Literatura przedmiotu:

- Arangio-Ruiz V., 1957: *Storia del diritto romano*, Napoli.
- Azara A., Eula E. (red.), 1967: *Novissimo Digesto Italiano*, XIV, Torino.
- Bartošek M., 1981: *Encyklopedie římského práva*, Praha.
- Bazzarini A., Bellini B. (red.), 1850: *Vocabolario universale. Latino-Italiano e Italiano-Latino,II: Italiano-Latino*, Torino.
- Berger A. 1991: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, „TAPhS”43.2 (1953, repr. 1991), 333-808.
- Bleicken J., 1975: *Lex publica. Gesetz und Recht in der römischen Republik*, Berlin–New York.
- Bojarski W., Dajczak W., Sokala A., 2007: *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń.
- Bosellini C., 1824: *Riflessioni sopra la generale riforma de' codici civili dell' avvocato Carlo Bosellini pubblicate nei quaderni 4. e 5. degli opuscoli letterarii di Bologna*, Bologna.
- Brasiello U., 1937: *La repressione penale in diritto romano*, Napoli.
- Calasso F. (red.), 1958: *Enciclopedia del diritto*, XLV, Milano.
- Chmiel A., 2016: *Dziela naukowe jurystów rzymskich w zakresie prawa karnego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 25.3, 151-164.
- Czychlarz K., 1920: *Instytucje prawa rzymskiego*, tłum. F. Witkowski, Lwów.
- Dajczak W., 2017: *Justyniańskie Digesta jako inspiracja argumentacji prawniczej. Od kórnickiego rękopisu Digestów po współczesne spory o granice interpretacji*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 34, 11-32.
- Dillon J.N., 2012: *The Justice of Constantine: Law, Communication and Control*, Ann Arbor.
- D'Ippolito F.M., Lucrezi F., 2007: *Profilo storico istituzionale di diritto romano*, Napoli.

- Ducos M., 1984: *Les Romains et la loi. Recherches sur les rapports de la philosophie grecque et de la tradition romaine à la fin de la République*, Paris.
- Fögen M.T., 1993: *Die Enteignung der Wahrsager. Studien zum kaiserlichen Wissensmonopol in der Spätantike*, Frankfurt am Main.
- Garnsey et al., 2015: *The Roman Empire: Economy. Society and Culture*, Oakland.
- Georges K.E. (red.), 1862: *Handwörterbuch*, II, Leipzig.
- Giario T., 1988: *Prawda dogmatyczna i „ponadczasowość” jurysprudencji rzymskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 40.1, 1-32.
- Giario T., 2007: *Interpretacja jako źródło prawa – dawniej i dziś*, „Studia Prawnoustrojowe” 7, 243-253.
- Gintowt E., 1953: *Zarys historii rzymskiego prawa prywatnego, I: Rodzaje i źródła rzymskiego prawa prywatnego, ochrona praw prywatnych*, Warszawa.
- Gioffredi C., 1970: *I principi del diritto penale romano*, Torino.
- Glemp J., 1974: *Lexiculum z prawa rzymskiego. Wybór tekstów łacińskich z tłumaczeniem polskim i objaśnieniami*, Warszawa.
- Guarino A., 1996: *Storia del diritto romano*, Napoli.
- Guarino A., 2009: *Papiniano e la legge*, [w:] *Studi in onore di Remo Martini*, II, Milano, 349–354.
- Hegel G.W.F., 2003: *Elements of the Philosophy of Right*, red. A.W. Wood (tłum. H.B. Nisbet), Cambridge 1991.
- Honoré T., 2010: *Justinian’s Digest: Character and Compilation*, Oxford–New York.
- Ibarreche Sastre R., 2013: *Latin para el derecho. Una selección de términos y expresiones jurídicas latinas, con su pronunciación y ejemplos*, Salamanca.
- Jaczynowska M., 1995: *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa.
- Kaser M., 1976: *Ausgewählte Schriften*, I, Camerino.
- Kaser M., 1978: *Zur Problematik der römischen Rechtsquellenlehre*, [w:] *Festschrift für W. Flume zum 70. Geburtstag*, I, red. W. Flume, K. Ballerstedt, H.H. Jakobs, Köln, 101–113.
- Kłodziński K., 2012: *Officia maxima et principis officiorum. Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu a memoria*, Kraków.
- Kumaniecki K. (oprac.), 1982: *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa.
- Kowalczyk B.J. 2016: *Tradycja – edukacja – unifikacja. Znaczenie tradycji prawa rzymskiego i jego podstawowych pryncypiów dla edukacji prawniczej w warunkach globalizacji oraz*

- unifikacji prawa w Europie*, [w:] *Ius pluribus modis dicitur – prawo rzymskie wciąż żywe*, red. B.J. Kowalczyk, B. Szolc-Nartowski, Gdańsk, 175-203.
- Kunkel W., 1962: *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahren in vorsullanischer Zeit*, München.
- Kupiszewski K., 1988: *Prawo rzymskie a współczesność*, Warszawa.
- Kuryłowicz M., Żołnierczuk M., Kosiorkiewicz J., 1980: *Historia prawa państw antycznych (ze szczególnym uwzględnieniem prawa rzymskiego)*, Lublin.
- Kuryłowicz M., 1994: *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin.
- Kuryłowicz M., 2006: *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin.
- Lenel O., 1889: *Palingenesia iuris civilis. Iuris Consultorum Reliquiae Quae Justiniani Digestis Continentur Ceteraque Iuris Prudentiae Civilis Fragmenta*, I, Lipsiae.
- Lengle J., 1934: *Römisches Strafrecht bei Cicero und den Historiker*, Leipzig–Berlin.
- Leonhard R. 1900, s. v. *communio*, [w:] *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, t. 7: red. G. Wissowa, Stuttgart, 777–781.
- Lesiński B., Rozwadowski W., 1980: *Historia prawa*, Poznań.
- Liebs D., 1997: *Aemilius Papinianus*, [w:] *Die Literatur des Umbruchs. Von der römischen zur christlichen Literatur, 117 bis 284 n. Chr.*, red. K. Sallmann, München, 117–123.
- Liebs D., 2010: *Hofjuristen der römischen Kaiser bis Justinian*, München.
- Lintott A., 1999: *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford.
- Litewski W., 1988: *Rzymskie prawo prywatne, II: Historia źródeł. Proces cywilny*, Kraków.
- Litewski W. (red.), 1998: *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków.
- Litewski W., 2000: *Jurisprudencja rzymska*, Kraków.
- Loska E., 2013, 'Aerarium' i przechowywanie aktów prawnych, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2, 27–43.
- Łapicki B., 1948: *Prawo rzymskie*, Łódź.
- Mommsen Th., 1887: *Römisches Staatsrecht*, III, Leipzig.
- Munguía S.S., 2007: *Frases y expresiones latinas de uso actual con un anexo sobre las instituciones jurídicas romanas*, Bilbao.
- Orestano R., 1967: *I fatti di normazione nell'esperienza romana arcaica*, Torino.
- Osuchowski W., 1948: *Historia źródeł rzymskiego prawa prywatnego*, Kraków.
- Perozzi S., 1906: *Istituzioni di diritto romano*, I, Firenze.
- Pianko G. (red.), 1958: *Mała encyklopedia kultury świata antycznego*, I, Warszawa.
- Pikuła Ł., 2016: *Lex*, [w:] *Leksykon tradycji rzymskiego prawa prywatnego*, red. A. Dębiński, M. Jońca, Warszawa, 216.

- Pölönen J., 2016: *Framing 'Law and Society' in the Roman world*, [w:] *Oxford Handbook of Roman Law and Society*, red. P. du Plessis, C. Ando, K. Tuori, Oxford, 8–20.
- Pugliese G., 1994: *Aspetti del rapporto fra diritto e processo in Roma antica*, „*Seminarios complutenses de derecho romano*” 6, 19–43.
- Pugsley D., 1995: *Justinian's Digest and the compilers*, I, Exeter.
- Rebro K., 1980: *Římské právo*, Bratislava.
- Rosmini-Serbati A., 1866: *Filosofia del diritto*, II, Madrit.
- Rozwadowski W., 2013: *Prawo karne w starożytnym Rzymie*, [w:] *Opera Minora*, II, Poznań, 529–550.
- Schulz F., 1934: *Prinzipien des römischen Rechts*, München–Leipzig.
- Schulz F., 1961: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar.
- Schwind von F., 1940: *Zur Frage der Publikation im römischen Recht, mit Ausblicken in das altgriechische und ptolemäische Reichsgebiet*, München.
- Seckel E., Fisher G. (red.), 1907: *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena.
- Sirk A.J.B., 2004: *The Theodosian Code: A Study*, Friedrichsdorf.
- Sitek B., 2015: *Założenia metodologiczne pracy kompilatorów justyniańskich*, [w:] *Justynian i prawo rzymskie. Refleksje w 1450. rocznicę śmierci cesarza*, red. K. Szczygielski, Białystok, 15–32.
- Smith W. (red.), 1842: *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London.
- Smith W. (red.) 1873: *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, III, London.
- Sohm R., 1892: *The Institutes of Roman Law* (tłum. J.C. Ledlie), London.
- Sohm R., 1898: *Geschichte und des Systems Römischen Privatrechts*, Leipzig.
- Sohm R., 1908: *Institutionen des römischen Rechts*, Leipzig.
- Sohm R., 1924: *Institutionen. Geschichte und System des Römischen Privatrechts*, München–Leipzig.
- Sohm R., 1925: *Instytucje, historia i system rzymskiego prawa prywatnego*, tłum. R. Taubenschlag, W. Kozubski, cz. I, Warszawa.
- Sohm R., 1926: *Institutionen. Geschichte und System des Römischen Privatrechts*, München–Leipzig.
- Sondel J., 2001: *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków.
- Stachura M., 2006: *Kodeks Teodozjusza – nowo odkrywane źródło historyczne*, „*Przegląd Historyczny*” 97.3, 311–331.

- Tarwacka A., 2003: *O początkach prawa i wszystkich urzędów oraz o następstwie prawników – 2 tytuł I księgi Digestów: tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 31.1, 197–242.
- Tarwacka A., 2004: *O ustawach, uchwałach senatu i zakorzenionym zwyczaju – 3 tytuł I księgi Digestów: tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 4.2. , 255–271.
- Tellegen-Couperus O., 1993: *A short history of Roman law*, London–New York.
- Tibiletti G., 1956: *Sulle “leges” romane*, [w:] *Studi in onore di Pietro de Francisci*, IV, Milano, 593–609.
- Watson A. 1966: *The Law of Citations and Classical Texts in the Post-Classical Period*, „The Legal History Review”, 34.3, 402–406.
- Weiss E., 1925: *Lex*, [w:] *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XII, Stuttgart, 2315–2319.
- Wieacker F., 1991: *Fundamentos de la formación del sistema en la jurisprudencia romana*, „Seminarios complutenses de derecho romano” 3, 11–26.
- Wiliński A., 1953: *Zarys wykładu rzymskiego prawa prywatnego*, II, Kraków.
- Wiliński A., 1966: *Das römische Recht*, Leipzig.
- Wiliński A., 1969: *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, I, Lublin.
- Wiliński A., 1975, *Początki i wczesne dzieje ustroju rzymskiego* (artykuł recenzyjny książki F. De Martino, *Storia delle costituzione Romana*, I, Napoli 1972), „Czasopismo Prawno-Historyczne” 27.2, 295–306.
- Winniczuk L. (red.), 1988: *Słownik kultury antycznej*, Warszawa.
- Wojciechowski R., 2012: *Źródła prawa rzymskiego jako przedmiot studiów uniwersyteckich w średniowieczu*, [w:] *Consul est iuris et patriae defensor*, red. F. Longchamps de Berier, R. Sarkowicz, M. Szpunar, Warszawa, 231–245.
- Wołodkiewicz W. (red.), 1986: *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa.
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M., 2001: *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa.
- Zabłocki J., 1992: *Leges de plebiscitis*, „Prawo Kanoniczne” 35.1–2, 237–246.
- Zabłocki J., 2012: *Uchwały rzymskich zgromadzeń ludowych*, [w:] *Regnare, gubernare, administrare. Prawo i władza na przestrzeni wieków. Prace dedykowane prof. Jerzemu Malcowski z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. S. Grodziski, A. Dziadzio, Kraków.
- Zoll (starszy) F., 1906: *Historia prawodawstwa rzymskiego*, II, Kraków.
- Zumpt A. W., 1866: *Das Criminalrecht der römischen Republik*, I, Berlin.

Przekłady:

Digesta Iustiniani, 2013: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie: tekst i przekład*, I: Księgi 1–4, red. T. Palmirski, Kraków.

Digesta Justyniańskie, 2007: *Digesta Justyniańskie. Księga pierwsza*, tłum. B. Szolc-Nartowski, Warszawa.

Gai Institutiones, 2003: *Gai Institutiones. Instytucje Gaiusa. Tekst i przekład*, tłum. W. Rozwadowski, Poznań.

Gaius, *Instytucje*, 1982: Gaius, *Instytucje*, z języka łacińskiego przełożył i wstępem opatrzył C. Kunderewicz, Warszawa.

Instytucje Justyniana, 1986: *Instytucje Justyniana*, z języka łacińskiego przełożył i przedmową opatrzył C. Kunderewicz, Warszawa.

Radosław Zych
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego
radoslaw.zych@usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1221-9136